

Эрнест Сетон-Томпсон

**Бөрүлөр дугайында чечен
чугаалар (Рассказы о
волках)**

Эрнест Сетон-Томпсон Бөрүлөр дугайында чечен чугаалар (Рассказы о волках)

<https://litres.ru/73994711>

SelfPub; 2026

Аннотация

Перевод на тувинский язык литературных произведений, посвященных волкам, выдающегося американско-канадского писателя Эрнеста Сетон-Томпсона (1860-1946 гг.). В данном сборнике представлены три рассказа: «Лобо», «Виннипегский волк» и «Билли Бэдлэндс, волк-победитель».

Эрнест Сетон-Томпсон, выдающийся представитель жанра анималистической литературы, создал произведения, в которых волки выступают не просто как объекты наблюдения, но и как полноценные персонажи с собственной психологией и социальными структурами. Его работы, такие как «Лобо» и «Виннипегский волк», демонстрируют глубокое понимание поведения волков, что делает их актуальными и в современном контексте.

Перевод этих рассказов на тувинский язык позволяет расширить читательскую аудиторию, предоставив возможность тувинским читателям познакомиться с произведениями мирового литературного наследия.

Содержание

Лобо	7
1 эге	7
2 эге	20
3 эге	29
Конец ознакомительного фрагмента.	39

Эрнест Сетон-Томпсон Бөрүлөр дугайында чечен чугаалар (Рассказы о волках)

Эрнест Сетон-Томпсон
БӨРҮЛӨР ДУГАЙЫНДА ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР
Чуруктары: Эрнест Сетон-Томпсон

Очулгазы Дабиева Уран Мандараевна

Редактору Куулар Никлоай Шагдыр-оолович

2026

Эрнест Сетон-Томпсон

РАССКАЗЫ О ВОЛКАХ

Рисунки Эрнеста Сетон-Томпсона

Перевод на тувинский язык Дабиева Уран Мандараевна

Редактор Куулар Николай Шагдыр-оолович

Допчузу

Лобо

1 эге

2 эге

3 эге

Виннипег бөрүзү

1 эге

2 эге

3 эге

4 эге

5 эге

6 эге

Билли деп шолалыг Кара-ЧЕЛДИГ ТИИЛЕТТИРБЭЭН

бөрү

1. Дүнеки улуушкун

2. Шагдагы үелерде

3. Даг кызаазынга

4. Бөрүнү бөрүжүдериниң үндезиннери

5. Какпалар дугайында өөредиг

6. Саргыл Кыс бөрүнүң какпага туттурганы

7. Аныяк бөрүнүң бедик турушка чедип, алдаржааны

8. Дүне када дыңналган үн болгаш даң бажында тывылган

улуг истер

9. Үрде манаан сүрүүшкүн

10. Кара-Челдигниң Сентинел даанче эглип келгени

11. Хүн ашкан өйде бөрүнүң улааны

Лобо

1 эге

Чаа Мексиканың соңгу талазында малчыннар чурттап чоруур улуг девискээрни Куррумпо деп адаар. Ол ораннын улуг делгем одар-белчиирлеринде бажын ашкан мал оъттап чоруур, арыг-кылаң суглары Куррумпо деп хемче агып кирген, ол-ла хемниң ады-биле шупту бо черни база адаар апарган. Ол бүгү оран-девискээрниң тергиидекчизи кырган көк бөрү Лобо турган.

Кырган Лобо болза Куррумпо хеминиң шынаазын үр чылдар тургузунда хоозурадып келген өөр көк бөрүлерниң аажок улуг баштыңы. Ол черниң кадарчылары-даа, малчыннары-даа ону дыка эки билир. Лобо бодунуң шынчы өөр бөрүлери-биле каяа-даа келгенде, мал-маган кырып, коргуушкун тарып чоруп бээр. Мал ээлери идегелин ышкынып эгелээн. Кырган Лобо өске бөрүлерден күчү-күжү-биле ылгалдыг, ооң кажары-даа, угааны-даа аажок улуг мага-бодунга дөмейлешкен. Ооң дүне улууру безин өске бүгү бөрүлерден чоон, күштүг кылдыр дынналыр, ооң улурун тус черниң шупту чурттакчылары бо-ла дыңнаан боорлар. Бир эвес турлаг-хонаш чоогунга бөдүүн бөрү шак-шагы-би-

ле улууру болза, кадарчылар херекке-даа албастар. А кажан кашпалга кырган баштың бөрүнүнң улууру дыңналганда, кадарчылар уйгу-дүжүн чидирип, дүвүреп-ле эгелээрлер. Дан адарга-ла, кодан малы хоозураан деп медээни олар албан дыннаар ужурга таваржырын билирлер.

Лобонуң өөрүнүнң саны хөй эвес. Чүге ындыг болганын билип чадап турдум. Бир эвес кандыг-бир бөрү тергиин байдалды чедип ап, өөр бөрүлөр аразынга күчү-шыдалын көргүзөр болза, ол хөй санныг талалакчыларны бодунче хаарыттар. А Лобо чүгле бодунуң күзээни дег санныг өөрлүг болуксаан-даа чадавас; ооң каржы-дошкуну өөр бөрүлөриниң саны көвүдөвөс турган чылдагааны бооп база чадапчок. Лобонуң сөөлгү чурттаан чылдарында ооң өөрү чүгле беш бөрүдөн тургустунган. Оларның кайызы-даа билдингир, кайгамчык улуг бөрүлөр болур. А бирээзи, Лобонуң дузалакчызы, ылап-ла кайгамчык улуг бөрү болган. Ындыг-даа болза, күш-шыдалы, аваангыр-кашпагайы-биле Лобога канчап-даа четпес.

Бо өөр бөрүлөр шупту чонга база эки билдингир турганы чугаажок. Бирээзин, чараш маңган ак бөрүнү, мексиканнар Бланка деп шолалаан. Ону Лобонуң чоок эжи, кыс бөрү диджир. Өскезин, сарыг кештиг кашпагай улуг бөрүнү дүрген халыыр чээренни безин чыпшыр чедер кулугур деп, улус чугаалажыр турган.

Бо бөрүлөрниң чуртталгазы оларны узуткаар күзелдиг малчыннарның чуртталгазы-биле сырый холбаалыг. Кандыг-

даа малчын Лобонуң баштааны өөр бөрүлерниң кайызы-ның-даа кежи дээш бодунуң каш-даа молдургазын харам чокка бериптеринге белен. Ындыг-даа болза, кандыг-даа арга-биле ол бөрүлерни кым-даа узуткап чадап каан. Олар шупту аңчыларны шооткан-даа дег, кандыг-даа хоран ажыглап хораннаарга-даа, черле алыспас, бети диге сөөлгү беш чыл дургузунда олар Куррумпонун малчыннарындан үндүт хавыраын уламчывышаан. Ындыг санаашкын езугаар алырга, «көк дээрбечилер» ийи муң баш ажыг малды кырып каапкан болган. Олар кезээде-ле, төтчеглээрде, өөр малдың аразындан эң шыыраан, семизин шилип чаңчыкканнар.

Эрги шагның бодалы-биле алырга, бөрү үргүлчү аштаңгы болгаш чүнү-даа сырыптарынга белен дижир, а бо таварылгада ол шынынга черле дүүшпес, бо араатаннар болза кедергей семис-чаагай, чемге аажок далдаачал болганы эскертинген. Билдингени болза «көк дээрбечилер» боду өлген амытанга, аарыг азы чудаан малга черле дегбези элдеп, кадарчының боду аайлаан малынга база дегбес. Чиш кылдыр

чүглө боттарының тудуп алганы аныяк малче халдаар, мол-дурга туткан болза, эң чаагай чымчак эъдин шилип алырлар. Кырган буга азы инек эъдинден ойталаар, ческинер болган джир. А хой эъдин оларның шуут тоовазы база билдинген, ынчалза-даа күжүр хойларны, оюнчактап, анаа-ла кырып туруп бээри база бар. 1893 чылдың бир дүнезинде Бланка-биле ол улуг сарыг бөрү ийи чүс бежен хойну үзерлээш-чазарлааш, чаңгызының-даа эъдин амзап дегбээн болганнар.

Бо өөр «көк дээрбечилерниң» хөй-ле хоозуралдыг халдаашкыннарының дугайында чугааларны оон-даа көвей кылдыр киирип болур. Барык чылдың-на бо бөрүлерни узуткаар сорулга-биле янзы-бүрү аргаларны чогаадып, шенеп турганы шын, ынчалза-даа хей чүве, оларның дайзыннары болган малчыннар чеже-даа кызарга, чеже-даа кажарлаарга, бөрүлер менди-чаагай чурттаарын уламчылавышааннар.

Лобонуң бажы дээш канчаар-даа аажок улуг шаңнал чарлаан. Ону хораннап шенээн дижир, ынчалза-даа ол хоранны даап билгеш, оюп кааптар болган. Ооң чаңгыс коргар чүвези – октуг боо. Бо черниң чурттакчылары шупту боолуг

деп билгеш, Лобо кижиге черле халдавас, харын-даа аңаа таварышпазын кызыдар. Өөр бөрүлөр бир кайгамчык дүрүмнүг дижир – кижини кайы ырактан хайгыылчы бөрү эскерип каар болза, олар шупту ол черден дезиптер. Өөр бөрүлөрүн Лобо чүгле боттарының аайлап алган дириг амытаннарының эьдин чиирин чөпшээрээр турган, ол өөредиг оларга езулуг-ла камгалал болган. Лобонун чытчызы кайгамчык, кижиниң хол дегзипкенин, хоранның чыдын безин дораан билип кааптар. Ынчангаш өөр бөрүлөр айыылга алыспайн, мынчага дээр бүдүн-бүрүн чоруурлар.

Бир хүн бир малчын кырган Лобонун аажок таныыры улушкун-кыйгызын дыңнап каан, ол малчын эр дуюкаа чоокшулап келгеш, көөрге, өөр бөрүлөр хөй эвес санныг инектерни бүзээлээн турганнар.

А Лобо ырак эвес дөң кырында оларны хайгаарап чыткан, Бланка өске бөрүлөр-биле инектер аразында казыраны бүзээлеп, сегирип аар дээш чадажып турганнар. Ынчалза-даа мыйыстыг мал база дүжүп бээр эвес, олар дөгере төгериктей чышпыр турупкаш, мыйыстарын дайзынга удур арнып келгеннер.

Адак сөөлүндө Лобо көрүп ора, шыдашпайн барган хире, дөңден куду баткаш, өөр малдың кырынче дыңзыг ырланган соонда, халый-ла берген.

Хөлчок корткан инек мал кайда боор, араатанга оруун чайлап бериптерге, Лобо доп-дораан инек малдың ортузунда барган. Күжүр инектер тос башка тоо быдарадыр хал-

чып-ла кааннар. Демдеглек алган чижы база бар шаа-биле ыңай болган, ынчалза-даа чээрби базым хире маңнап чыдыр-да, Лобо ону чыпшыр четкен. Казыраның мойнундан ызырган соонда, бөрү оозун дүжүр каккаш, чыттыр базып алган. Бөрүнүң дүжүр каккан күжүңге казыраның буттары дедир баштанып, дукпуртуланы берген.

Лобо база кээп дүшкен, ынчалза-даа дораан тура халаан. Арткан бөрүлөр күжүр казыраже улаштыр халый бергеш, күжүр малды бичии када-ла аайлап каапканнар. Лобо

ол чазарлаашкынга бичии-даа киришпээн. Чижин черже октапкан соонда, өске бөрүлөргө ол чугаалаксаан-даа ышкаш болган: «Чүгө чангызыңар-даа мээңии дег арга кылбадыңар? Хей черге үе чидирдиңер?»

Бо бүгүнү эгезинден көрүп турган малчын дыңзыг алгырып, бөрүлөргө углай халдып чоруптарга, черле ындызы дег, олар тос башка тарай халчы бергеннер. Малчын бир шилстрихнин деп хоран уштуп алган. Бөрүлөр бодунуң аңнап алган малын чиир дээш, албан эглип келир ужурлуг деп, малчын даап бодааш, хоранны өлүг казыраның үш кезээнге тарай чашкаш, чорупкан. А кажан эртенинде хоран салып кан черге, бөрүлөр дилегзинип келгеш, көөргө, «көк дээрбечилер» казыраның эьдин чиирин чиггеш, артында-ла хоранныг кезектеринге дегбейн, хынамчалыг аңгылааш, ырадып октапканнар болган.

Ынчалдыр-ла ол аажок улуг бөрүнүң мурнунга коргуушкун малчыннар аразынга улам-на өөскүп, тарай берген, чыл санында Лобонуң бажы дээш шаңнал база-ла өзүп турган, адак сөөлүндө муң долларга – узуткаттырган бөрү дээш черле туруп көрбээн өртек-үнеге четкен.

Бир катап Куррумпо кашпалынга улуг шаңналга көгүттүргөн Техас чурттуг Теннерей деп аңчы халдып келген. Ол аңчы аңнаарынга өөрөнгени илдең, тергиин эки дериг-херекселдиг, эң эки бооларлыг болгаш шилиттинген аъттарлыг база аажок улуг бөрү тудар өөр аңчы ыттарлыг келген. Бодунуң чурттунга ол аңчы ыттары-биле эвээш эвес бөрүлөр-

ни узуткап каан болгаш, каш-ла хонгаш, кырган Лобонуң бажының кежи ооң эзериниң соңгу бажынга халайтыр астына берген чоруур кылдыр бодап алган келген. Ындыг болурунга Теннерей аңчы чайгылыш чок бүзүрелдиг.

Бир чайгы эртен, чер кыры чаа-ла чырып орда, Теннерей эрес-дидими-биле аңнаашкынче айттаныпкан. Удатпаанда олчаның изин тыпканын улуг ыттар хөглүг ээрги-биле ээзинге дыңнаткан.

Бөрүлерни олар ийи миля¹ хире хемчээлдиг ыракта маңнап бар чыдарын эскерип каан, сүрүүшкүн ам оон-даа килеңниг, оон-даа калчаа апарган. Бөрү тудар ыттар чүү боор, өөредип кааны-биле, бөрүлерни чүгле доктаадып, бүз-ээлээр, ол үеде аңчы чедип келгеш, оларны боолаар ужурлуг турган. Техастың ажык оргулааш черлеринге бо арга-биле бөрүлерни узуткаары белен, а мында байдал көңгүс өске. Кырган Лобо бодунга таарымчалыг девискээрни шилип алырын билир. Куррумпо хемниң болгаш ооң адырларының хаяларлыг кашпалдары оргулааш черлерни бүгү талаларындан кежилдир таварып эрткен. Кырган бөрү бо таварылгада эң чоок турар кашпалдарның бирээзинче углапкаш, ону жеже халааш, аңчыдан ырап шыдаан. Ооң өөр бөрүлери тарай маңнажы бээрге, оларны сүрген ыттар ызыртыр чедер дээш, база-ла тарай маңнажы берген болган. Аңчы ыттар катап

---

¹ Миля – Америкада болгаш Британияда ажыглаттынып турар узуннуң хемчээли, 1 миля 1,6 километрге деңнежир, ону кургаг черниң милязы деп база адаар; далай милязы 1,83 километрге деңнежир.

катчып кээрге, оларның саны эвээжей берген болганын ээзи эскерген. Теннерей аңчы кежээ ыттарын кыйгырарга, чүгле алдызы эглип келген, оларның ийизи кедергей балыгланган болган. Ындыг-даа болза, аңчы бодунуң күштүг күзелинден ойталаваан. Ооң соонда безин ийи катап Куррумпуноң хааны болган бөрүнүң бажының кежин союп алыр деп оралдашкан-даа болза, түңнел чок болган. Сөөлгү бир оралдажышкыны чидиригге чедирип, Теннерейниң эң эки аьдынга халаптыг болган, оозу илдиккеш, өлүр ушкан. Чүгле ынчан, аьдын чидиргеш, Теннерей идегелин ышкынып, аңнашкындан ам-на ойталаан. Лобога Куррумпу оранын хүлээдип, биеэги хевээр кара туразында чагырарын чөшпээрээн дег, Техас чуртунче дедир-ле чана берген дижир.

Бир чыл эрткен бе, эртпээн бе, ол-ла алыксанчыг шаңналга көгүттүрген база ийи аңчы чедип кээп-тир. Кайызы-даа алдарлыг Лобону чүгле мен-не ылап шыдаар мен деп бүзүрөп, бодап турганнар.

Аңчыларның бирээзи чаа чогааткан, тускай арга-биле ажыглаар хоранның дузазы-биле ону чедип аарынга идегеп турган. Өскези, Канададан француз, база-ла хоран ажыглаар деп, харын-даа ол хоранга шишпилгелиг сөстөр немээрин бодап турган, чүте дизе ол Лобо дээрге анаа бөрү эвес, а хуулгаазын кижибөрү деп бүрүнү-биле бүзүрөп, ону бөдүүн арга-биле узуткаары болдунмас деп санаан.

Ынчалза-даа кандыг-даа онза-тускай хораннар, кандыг-даа шишпилгелиг сөстөр болгаш хамнаашкыннар Лобога

бичии-даа хора чедирбес болган. Ол биеэги-ле хевээр хүн бүрүде кылыр эргиишкинин кылып, хүннүн-не дойлап турган. Ай четкен, четпээнде бе, ол келген аңчылар база-ла идегелин ышкынып, оон ыңай оралдажырындан ойталааш, өске черлерже аннап чорупкан дижир.

Джо Калоннун аалы Куррумпо хемниң бир бичии адырынының чанында, кайгамчык чараш кашпалда, хаялар аразында туруп турар.

Ол аалдан муң хире-ле ярд² хемчээлдиг черге Лобо биле кыс бөрү Бланка ижээн кылып, аңаа оолдарын өстүрүп турган.

Джонун бөрүлерге удур кылып турган шупту-ла оптуг аргаларын, хораннаарын болгаш какпалаарын кочулаан-даа ышкаш, Лобо-биле Бланка ол чайын Джога хамаарышкан мал-маганны: инектерни, хойларны, ыттарны кырып чайлааннар. Ол ийи демниг бөрү куйлар болгаш чалым хаялар аразынга шуут айыыл чок чурттап турганнар, күжүр Джо оларны оон тура канчап үндүрүптөр чаа арга тыварын азы шуут-ла динамит дузазы-биле узуткаарын бодап, бажы ыжып туруп берген. Ынчалза-даа ол ийи бөрү Джонун аспандан көңүс бүдүн-бүрүн ушта чылбырап, дээрбечи халдаашкыннарын биеэги хевээр уламчылаар болган.

– Маңаа Лобо бо чайын чайлаан кулугур чүве – деп, Джо, чалымныг туругже айтып алгаш, меңээ чугаалады. – Мен оон-биле чүнү-даа канчап чадаштым. Анаа-ла мелегейзип

---

² Ярд – англи чурттарда хемчээл, 0,91 метрге деңнежир.

артып қалдым.

2 эге

Ооң мурнунда бо малчыннарның бөрү дугайында солун чугааларынче улуг-ла сагыш салбайн, оларга чигзинип-даа турганым шын, ынчалза-даа 1893 чылдың күзүнүндө ол ка-жар дээрбечиге бодум таваржып, ону өскелерден артык би-лип алганым хөөредиг эвес.

Бо болуушкуннар болурунга чедир каш чыл бурунгаар, Бинго деп ыдым дириг турда, бодум база бөрүлерни-даа аң-нап чордум. Ынчалза-даа ол үеден бээр, ажыл-агыйым аян-шинчизи өскерлип, колдуунда-ла бижиттинер стол болгаш сандайдан турбастап калган мен. Шак ынчан Куррумпода чурттап чоруур бир өңнүүмнүн аалынче, Чаа Мексикаже мени чалаан чүве. Амыдыралымның аян-шинчизин өскер-тиксээн күзелим дирлип, өңнүүмнүн мени «көк дээрбечи-лерни» узуткаарын шенезин деп турарын билгеш, чалаанын ол дораан хүлээп алдым.

Четтикпестеп, Куррумпо талазынче далажып үнүптүм. Эге хүннерде ол оран-девискээр-биле таныжар дээш, чо-ок-кавы черлерни аъттыг эргидим. Мээң орук баштакчым өйлөп-өйлөп кандыг-бир инектиң сөөктеринче айтып, чуга-аланып-ла чор: «Ооң ажылы-дыр!»

Ындыг черлик, кедергей сай-даштыг черге Лобону ыттар-лыг болгаш аъттарлыг сүрерин бодаан-даа ажыы чок деп

билип кагдым. Кара чаңгыс шын аргалар чүгле какпалаары болгаш хораннаары деп менээ тодаргайы-биле көстүп келген.

Ол илби-шидилиг «кижи-бөрүнү» тудуп алыр дээш, чүнү кылбадым дээр. Янзы-бүрү, болгу дег-ле кажар аргаларны ажыглаарымга, түңнел чок. Ол дугайында бирден бирээ чокка чугаалавас-даа мен. Стрихнин, мышьяк болгаш синилдиг кислотаның кандыг-даа холуксаазын Лобога удур хоран кылдыр ажыгладым. Какпага чемиш кылдыр кандыг-даа малдың эьдин салып турдум. Ынчалза-даа хүннүң-не дүүнгү ажылым түңнели кандыг ирги дээш, какпаларымга чеде бээримге, куруг боор, шупту күжениишкиннерим үре-түңнел чо-гунга шынзыгып турдум. Бөрүлерниң кырган хааны эмин эрттир кажар болган, мен ону ажып кажарлап шыдавадым.

Лобонуң кайгамчык чытчызын чаңгыс чижек көргүзүп болур.

Бир аңчы ирейниң сүмелээни-биле, хөй эвес быштакты чаа соккан инектин бүүрээниң чаа-биле катай эргизиптим; демир чыды чытталбазын дээш, ол быштакты сөөктен кылган бижек-биле доорадым. Холуксаа соой бээрге, ону кезектерге чаргаш, ол кезек бүрүзүн үттээш, ооң иштинче чыт билдиртпес карттарже суккан элээн хөй хемчээлдиг стрихнин болгаш цианистиг калийни суп кааш, үттерни кырындан быштак-биле дугладым. Бо ажылды кылып тургаш, инектин чылыг ханынга булгаан хол-хаптарын холумдан ужулбайн, кылганым чемишче тынмазын кызып турдум. Ажыл төнер-

ге, чемишти база-ла инектиң ханы-биле борап каан, үс-биле чаап эттээн шоодайже суккаш, аьттаныптым. Ол-ла инектиң бүүректерин база баарын хендирге кедиргеш, соомдан шөй-үлдүр сөөртүп алдым. Он хире миляны долгандыр чоруп, орук дургаар миляның дөрттүң бири хире болгаш-ла, кылып алган чемижимниң кескиндилерин, холум-биле дегбезин шыңгы сагып, октагылап келдим.

Бо девискээрге Лобо чеди хонуктуң эгезинде көстүр чүве, а өске үени ол Сьерра Гранде дагның эдээниң чоогунга-ла эрттирип турган боор.

Чеди хонуктуң бирги хүнүнде, кежээликтей чоруур деп турган кежээвисте, бөрү улааны дыңналган. Бир малчын эскергенин чугаалады:

—
Ол-дур ол! Ам чүү болур эвес, көрээлинер!

Эртенинде, аьттаныпкаш, кажар аргамның түннелин көрүп көөр дээш, какпа салган черимге дораан четтим. Лобо баштаан араатаннарның истерин дораан эскердим, а оон истери бо-дур деп, кандыг-даа бөрүнүң изинден улуг болганындан, кижин билип кааптар.

Удатпаанда бөрүлөр хендирге сөөртүп чораан эьдимнин чыдын чыттап каан хире. Лобо бирги чемишке чоокшулап келгеш, ону чыттааш, адак соонда ызырып алган деп бүзүредим.

Борта кээп, амырааным чажырып шыдавааным шын.

—

Ам-на туттурду бо кулугур! – деп хөлзеп алгырдым. –
Удавас ооң өлгенин көөрүм ол-дур!

Бөрүнүң довуракта арттырып каан улуг истеринден карак салбайн, аьдымны бурунгаар маннадыптым. Ол истер келзе-келзе, орук кыдыында мээң октап кааным ийи дугаар чемижимге чедирген, ол чемиш база читкенин эскердим.

Өөрүп-байырлап турганым-даа кедергей!

Ол ам менээ туттурган! Өөр бөрүлериң чамдыызы база туттурган!

Ынчалза-даа бөрүнүң баскан калбак истери оруктан читпээн, эзенгиге туруп алгаштың, оргулааш черни харап, топтап көргөш, бөрүнүң мөчү-сөөгүн дилегзингөш, черле эскербедим.

Улаштыр ооң изи-биле чоруткаш, үш дугаар чемижим база читкенин эскердим, а бөрүнүң истери оон-даа уламчылааш, дөрт дугаар чемишче углаан болду. Оон бодап турарымга, Лобо ол чемиштиң чаңгызын-даа чивээн болган, аксынга сөөртүп алгаш, оларны оваалай чыып, мээң кылган кажар аргамны шуут херекке албаанын көргүзөр дээш, ол оваа-чемишти хир-чуду-биле бужартадып каан болду. Кылган чүвезин кылгаш, ол «көк дээрбечи» серемчилелдиг камнап чорур өөр бөрүлери-биле оруктуң көңгүс өске талазынче, бодунуң херектерин кылып, арлы берген деп ам билдим...

Хоран-биле бо дайзынга күш чедери болдунмазын шынзыткан ындыг янзылыг таварылгаларның аразындан чүгле чаңгыс чижекте көргүстүм. Ооң соонда какпалар база чагыттым, оларның келирин манап тура, ховунуң бөдүүн бөрүлерин болгаш өске-даа араатаннарны хыдыыр ажылга киржип эгеледим.

Бир хүн Лобонуң кайгамчык кажарын шынзыткан база бир таварылганы эскерип көргөн мен. Лобога чагырткан бөрүлөр чүгле чалгаа чазар дээш, хойларны бо-ла туткулаан, коргуткан болурлар, ындыг-даа болза, хой эьдин ында-хаая чиирлер. Кодан хойлар анаада муң-муңу-биле малчыннарның хайгааралында оьттап чоруур. Дүне када олар-

ны ырак эвесте камгалалдыг черлерже киир сүрер, кодан-ның ийи талазынга малчыннар хонар. Хойлар аажок эедергейи-биле, хензиг-ле чүүлден уш-баш чок тарай маңнажыр деп баар, ындыг-даа болза, олар боттарының баштакчызын кезээде эдереринге быжыг чаңчыккан. Кадарчылар хойларның ындыг чаңын билир болгаш, кодан хой аразынче алды хире хуна кириптерлер. Күжүр хойлар «сегел салдыгларга» чүгле чүдүвес, оларның угаан талазы-биле ажып турарын чүүлдүгзүнген-даа ышкаш, дүне дүвүрээзин болурга-ла, хуналарны дескиндир туруп алырлар.

Бир-ле дүне, он бир айның төнчүзүндө, ийи малчын бөрүлөр халдаанындан оттуп кээп-тирлер. Кодан хойлар хуналарны долгандыр мөөңнежип алган турганнар. Ол хуналар чогуу угаанныг-даа эвес, кортук-даа эвес болгаш, ойтур шавышкынга белеткенип, боттарының туружун салбайн, дидим турганнар. Ынчалза-даа – халак! – ол халдаашкынны анаа эвес бөрү удуртуп турган! Кырган Лобо! Ол «илбилиг кижиг-бөрү» кодан хойнуң сорук кирикти күжү өшкү-хунада деп малчыннардан дора эвес билир болгаш, чыпшыны чыр туруп алган хойларның ооргаларының кыры-биле маңнааш, баштыңнары болган хуналарже халый бергеш, оларны ол-ла дораан узуткап каапкан. Хайлыг хойлар ол-ла дораан тос башка тарай маңнажы берген.

Ол болушкуннуң түңнелинде ай хире чыгыгы кандыг-бир дүвүрөөн кадарчыга хүннүң таваржып, мындыг уткалыг айтырыг-ла дыңнаар турдум:

– Кайы-бир черге «Ото» деп танмалыг аскан-читкен хойну көрбедиңер бе?

– Иет, Кылаң-даш деп кара сугнуң чанынга беш-алды хире хойнуң мөчү-сөөгүн көрдүм – деп харыылаар ужурга та-варжыр турдум.

Азы:

–Чок, көрбедим, ынчалза-даа Хуан-Мейр дээрзи ийи хүн бурунгаар Пөштүг тей баарында бөрүлөр херип каапкан чэ-эрби хире хойну көргөн-дир.

Ынчап турумда ам-на бөрү какпаларын эккелген, оларны салыр дээш, ийи дузалакчым-биле бүдүн чеди хүн ишти ажылдап келдивис. Кара күжүвүс харамнанмайн, кандыгдаа кажар аргаларны чедишшкинниг ажыглаарын бодап турдум. Эртенинде какпалар салдынган соонда, оларны хайгаарап, хынап бар чыткаш, бир какпадан өске какпаже углаан Лобонуң изин эскердим. Ол истерни өөренип көрүп, бөрүнүң шупту дүнеки ужуралдарын шинчилеп номчудум.

Ол караңгыда чимзенип чорааш, какпалар чеже-даа хынамчалыг чажыртынган болза, бир дугаар какпаны тып алган бооп-тур. Өөр бөрүлөрни доктааткаш, Лобо черни карак кызыл казып тургаш, какпаны, а ол ышкаш илчирбе-биле дорбашты тып алган. Ол какпаны көзүлдүр арттыргаш, «көк дээрбечи» улаштыр өске какпаларны тыпкаш, база ушта казып каапкан. Удаваанда билгеним болза Лобо оруунда бир сезинчиг чүве эскерип каапканда, чаңгыс черге тура дүшкеш, өске кыдыынче базыптар болган.

Ол үеде мээң бажымче чырык бодал кире дүшкен: какпаларны “Н” деп үжүк хевирлиг салыр деп, өскээр чугаалаарга, кокпага какпаларны ийи талазындан дургаар салгаш, ол үжүкке оорга болур кылдыр ортузунга база бир какпаны салыр-дыр. Ынчалза-даа мээң оом чогуумча чогуунга шынзыгарым ындыг-ла үр болбады.

Лобо ол кокпалап кел чорааш, ийи талада чергелештир салдынган какпалар аразынче кире бергеш, кара чаңгыс дора салдынган какпаны эскерип каан. Ол өйүндө доктааган болду.

Шак ол черде какпа салдынган деп чүүлдү Лобонуң та канчап эскерип, билип кааны мээң бажымче черле кирбес, хары тывилбас-дыр. Кандыг-чүү-даа болза, Лобо оң-даа, солагай-даа талазынче эгбейн, оожум болгаш оваарымчалыг, базым бүрүзүн биеэги изинче базарын кызып, айбылдыг черни дедирленип эрте берген болган. Оон какпаларны өске талазындан оюп эрткеш, ол артыкы буттары-биле даштарны болгаш чер бузундуларын хоора соп тургаш, какпаларны дөгезин чазылдырыпкан.

Оон-даа өске дыка хөй таварылгаларда Лобо база ынчар кылып турган, ынчангаш янзы-бүрү аргалар ажыглаарымга-даа, ол кезээде кадык-чаагай десе бээр болду. Чааскаан чорааш, боду черле часпас турган боор. Хандыкканы оон эжи-ле бак салымныг бооп, кырган бөрүнү өлүмге чедирген. Ол эвес болза, хоозурадыышкыннар ам-даа уламчылавышан боор. Чааскаан черле тиилеттирбес боду бүзүрээри эжи-

ниң кичээнгей чок болганындан калган маадырларның узун даңзызынче Лобонуң ады ынчалдыр киргени ол.

3 эге

Өөр бөрүүлөрдө эп-найырал кошкааган деп бир кезек дем-дектерден эскердим. Чижеглээрге, өйлөп-өйлөп кырган баштыцның мурнунда маңнаан улуг эвес бөрүнүң истеринин тода көзүлгени. Меңээ ол чүүл билдинмес болган. А бир капта ол дугайында бир малчын меңээ мынча дээн:

– Бөгүн оларны көрдүм. Өөр бөрүүлөрдөн адырлып, оларның мурнунда маңнап чоруур амытан болза Бланка деп бөрү болду.

Бүгү чүве ам-на меңээ билдингир апарган соонда, улаштырдым:

– Бланка – кыс бөрү деп билдим, чүгө дээрге эр бөрү ынчаар чаңнаан болза, Лобо ол-ла дораан ону чок кылыр турган.

Шак ол чугаа меңээ чаа бодалды киирген. Инекти сок-каш, ооң чанынга ийи көстүп чыдар какпа тургустум. Оон инектин бажын кескеш, ону кедээр салдым, долгандыр алды күчүлүг демир какпаларны таарыштыр черге салып, хынамчалыг чажырдым, ол какпаларның чыт-бузун база кызып чидирген мен. Инек бажын бөрүлөр тоовас боор чүве, олче кичээнгей салбас. Ол ажылды кылып турумда, мээң холдарым, идиктерим болгаш чепсек-хереглелим инек ханынга былчашкан. Долгандыр черни база инек ханы-биле чаштырдым, ылап-ла инек бажындан хан төгүлген кылдыр көргүзөрим ол. Какпаларны черге хөмгөш, оларның кырында элезинге шөө-бөрүнүн кежин дээстим, ооң аспаа-биле долгандыр көвей истер арттырдым. Инек бажы-биле чокпак үнүштерниң аразынга кызаа эртер чер артар кылдыр башты салып кагдым. Ол эртер черге эң-не шынарлыг какпаларымны, баштың бодунга быжыглааш, салдым.

Бөрүлөр кандыг-даа өлгөн секти ырактан чыттап каапкаш, ону чиир бодалы чок-даа болза, чоокшулап кээр чаңчылдыг. Ынчангаш Куррумпо оранның өөр бөрүлери ол чаңчылынга шынчы болуп арткан болза, какпа-дузаамга ам-на туттуна бээр ирги бе деп бүзүрелим ышкынмадым. Лобо бөрү инек эъди-биле кылган үүлгедим эскерип кааш, бөрүлөрни какпага чагдатпас деп бичии-даа чигзинмедим. Ынчалза-даа шуут-ла херээ чогу-биле ырадыр октаттынган ышкаш чыдар инек бажынга бүзүрээним шын.

Эртенинде даш бажы сарыг шокар турда, хамыктың мур-
нунда какпаларны хынап чоруптувус.

Ой, эжен! Бөрүлерниң истери тода ында көстүп турлар,
а какпалар быжыглаан инек бажы турган чер куруг болду!
Далаш-биле истерни топтап көрдүвүс, Лобо шынап-ла өөр
бөрүлерни эътке чоокшулатпаан хире, ынчалза-даа бир би-
чежек бөрү, орук ындынче отклаттынган инек бажын чыттап
чыткаш, какпага туттунган болду.

Бис ол истерниң соондан базыптывыс, бир миля-даа чет-
пейн чыткаш, бак салымныг бөрүнү ырактан көрүп каап-
тывыс – ол Бланка болган. Кыс бөрү бистен дезип, соонда
аар инек бажын сөөрткен-даа болза, ырадыр маңнап бар-ла
чыдыр. Бис аңаа чүгле хаялар чанынга чышпыр четтивис,
инектиң мыйызы даштарга ызыртынгаш, кыс бөрүнү сал-
байн барган болган.

Бланка дег ындыг ховар чараш кыс бөрүнү назынымда
көрүп көрбээним шын. Дески хоюг, сырый дүгү барык-ла
маңган ак.

Бистиң-биле тулчур дээш, бөрү хая көрнүп келгеш, улуй
берди. Узун-суук кылдыр улууру кыйгырган дег ышкаш бол-
ду. Оон ырактан, оргулааш кыры-биле кырган Лобонуң ха-
рыылап улааны дыңналып келди. Бланканың сөөлгү кыйгы-
зын ол тода дыңнаан. Кыс бөрүнү долгандыр бүзээлеп алы-
рывыска, ол бүгү күжүн ам бисче удур белеткеп алды.

Сөөлүнде кээп, өйлеп-өйлеп мени сириледиптер сакты-
ышкын бооп чаңгыс эвес удаа сагындыра бээр чайлаш чок

хай-халап ынчан болду. Бак салымныг кыс бөрүнүң мойнун-че урук-аргамчыны кедире октапкаш, аъттарывысты удурланышкак талаларже чүгүртүпкен бис. Ооң аскындан хан төктүп келген, карактары чаңгыс черге турупкан, даваннары шөйлү бергеш, шыдал чок халая берген. Өлген бөрүнү соовустан сөөртүп алгаш, Лобонуң өөр бөрүлеринге дендии күштүг бирги согуушкунну чедиргенивиске өөрүп, дедир чорупкан бис.

Кезек-кезек болгаш, Лобонуң улуп турган үнүн дыңнап турдувус. Ол Бланканы дилеп турган боор. Кыс эжин ол кааксаваан, ынчалза-даа оък-боодан коргуушкунун ажып чадап, ооң тынын камгалап шыдавазын билген.

Ол хүннү бадыр хомуданчыг үн-биле Лобонуң улуурун дыңнап келген бис. Бир малчынга чугааладым-даа:

– Бо кыс бөрү ооң езулуг-ла эжи турган-дыр деп ам чигзинмейн тур мен.

Кежээликтей Лобо бистиң турумчуп алган кашпалывыска келген-не боор, ооң үнү улам-на чоокшуладыр дыңналып кээп турду. Ооң үнүнде биеги дег калчаалыы чок, ам чүгле хомудал долган, кударгай апарганы илдең. «Бланка, Бланка!» – деп, ол эжин кыйгырган-даа ышкаш. Адак сөөлүнде, ам-на Бланканың изин тып ап, ооң өлген черинге келгеш, аңаа чүрек чарлы берги дег, кээргенчидир улуй бергени ол боор. Бөрүнүң мынчаар уярап улуп турарын бо кижии безин дыңнаарга, сагыш-сеткилге аар-берге болурун ооң мурнунда черле бодаваан-дыр мен. Кажыыдалдың арны чаңгыс деп,

кадыг-дошкун малчыннар безин бөрүнүн ынчаар ундарап улуп турарын элдепсинип турганнар.

Черже чаштаан ханны көргөн болгаш, Лобо чүү болганын кончуг эки билип каапкан хире. Аъттарның изин истеп, ол аалга четкен. Аңаа четкеш, Бланканы тып алыр деп бодап турган ирги бе, азы болза адаан-өжээн негеп келген ирги бе? – билбес мен. Ынчалза-даа өжээнин ол негеп алган: хаалга артынга турган бистиң салымы бак таңныыл ыдывыска чышпыр четкеш, аалдан шуут бежен хире базым черге хөөкүйнү чазарлап каапкан болду. Бо удаада Лобо чааскаан келген хире, чүге дээрге эртенинде чүкүй-ле ооң изин эскердим. Изин шинчилеп көөрүмге, ол аалды долгандыр угаанын ышкынган-даа ышкаш халып турган болду. Ынчап баарын билип турдум, ынчангаш одар-белчиирге долгандыр немей какпаларны салган мен. Лобо ол бир какпага туттурган деп алызында шынзыктым, ынчалза-даа күштүг-шыыраа аажок болгаш, ол какпадан уштунуп шыдааш, ону ырадыр октапкан болду.

Лобо Бланканың мөчү-сөөгүн тыппаан шаанда чоок-кавыга чимзенип кээр деп даап бодап турдум; ынчангаш кырган бөрү оожургаваанда, ону тудуп алыр дээш, шупту күжүм ынаар үндүрүпкен мен. Ынчан чүгле частырымны эскердим – кыс бөрүнү өлүрбейн, ону дириг чемиш кылып алыр турган-дыр деп – «көк дээрбечини» бир дугаар дүнүнде-ла тудуп алыр ийик мен.

Меңээ турган шупту какпаларымны чыып алдым. Чүс

үжен беш быжыг кан, бөрү тудар какпаларымны кашпалдар-же углаан кокпа оруктар бүрүзүнге дөрттеп салдым. Какпа бүрүзүн доорбашка быжыгладым, доорбаш бүрүзүн довурак-биле хөмдүм. Какпа бүрүзүн хөөп тура, ширикти оварымчалыг ужулгаш, брезентиге какпаны салгаш, ооң кырындан ширикти дедир салып, кижини холу дегген деп каракка чаңгыс-даа илдиртинер демдек чогуун сагып, кызып турдум.

Какпаларны чажыргаш, салымы бак кыс бөрүнүн мөчүсөөгүн какпалар аразы-биле сөөрттүм. Оон ол кыс бөрүнүн бир мурнуку аспаан одура кескеш, какпа бүрүзүнүн кырындан истер чоруттум. Шупту кичээниешкинниң хемчеглерин ап, шупту билирим аргаларым ажыглап тургаш, адак сөөлүнде ажылым төндүрүп, кара кежээ дедир чоруй бардым. Дүне када Лобонун үнү дыңналган-даа ышкаш болган, ынчалза-даа аңаа бүзүреведим. Даартазында айттаныптым, ынчалза-даа соңгу чүкте турар кашпалга чедип чадап чыдырымда, караңгылай бээрге, дедир эглип келдим. Кежээки чем үезинде бир малчын чугаалады:

– Бөгүн даң бажында соңгу чүкте турар кашпалда малмаганның дүвүрээри аттыг болду. Какпага чүү араатан туттурган ирги?

Чүгле даартазында кежээликтей малчынның айыткан черинге четтим, чоокшулап кел чорумда, черден улуг куу хөлеге көдүрлүп, дезип чадап турганын эскерип кагдым. Мурнумда Куррумпо оранның айыыл-халавы Лобо туруп тур! Какпалар ону салбайн турган. Күжүр чөнүк маадырны!

Ынак эжин дилээрин ол черле соксавайн турган, а кажан кыс бөрүнүң мага-боду изээн исти тып алганда, ооң соондан шу-ут бодал чок халый бергеш, какпа-дузакка туттурган. Дөрт демир кыскыыш ооң дөрт даванын салбайн барган. «Көк дэ-эрбечи» чүнү-даа канчап албас байдалче кирген, долгандыр хөй-ле мал-маганның истери көзүлген, олар туттурган ара-атанны дорамчылаар бодап турган хире, ынчалза-даа ол ме-легей адыгуузуннар каяа-ла аңаа чоокшулаан деп, дидинмэ-эн болганнар.

Бөрү аңаа барык-ла ийи хүн болгаш ийи дүн дургузунда туттурган черинге чыдып турган, адак сөөлүндө, хосталга-же чүткүп үнүп чадап кааш, шыгырт турупкан. Ынчалзаяк чоокшулап кээримге ол көдүрлүп келгеш, сиртин сирбейтип, кашпалдың ханаларын сириледир сөөлгү катап дыңзыг, узун-суук үнү-биле өөр бөрүлөрүн кыйгырып, улуй берди.

Ынчалза-даа ооң кыйгызынга кым-даа деткип харыылавады, айыыл-халаптың үезинде өөрү каапкаш барган деп, ол билген дег, менче коргар чүвези чок, коргунчуг күженип, шурай берди. Ынчалзаяк бүгү чүве хей болган. Какпа бүрүзүнүн деңзиси үш-чүс хире фунт³ бооп турар. Демир диштер кырган бөрүнүн даваннарын быжыг туткаш, салбаан. Кадыг илчирбелерни ооң канчаар-даа ааяк улуг азыг диштери-биле шаккыңайндыр ызырып турганын көргөн болзуңарза! Боомнун унун араатанга дээстип чыдырымда, ол аңаа диштериниң изин арттырган болду, ол истер олчаан читпээн чүве. Кырган бөрүнүн карактары көөр хөңнү чогундан болгаш өжээнинден шуут карара берген, мээң холумну болгаш чанымда кортканындан сириңейнип турган адымны ызырыптар дээш оралдажырга, ооң чаагының сөөктери шаккыңайнып, элдептиг, куруг-хос дааш үндүрүп шаг болду. Ынчалза-даа ол аштаанындан база хөй хан чидиргенинден шаа төнгөш, удавайн черге чыдып алды.

---

³ Фунт – англи чурттарда деңзи хемчээли, 1 фунт 0,45 килограммга дең.

Ооң тудуп алган амытаннарын канчап турганын бодап келгеш, база шак-ла ынчаар ялалаар деп турзумза-даа, сагым чэгдатпайн барды.

– Өндүр улуг кырган араатан болгай сен, хоойлу-дүрүмге таарышпас хөй-ле каржы халдаашкыннарның маадыры – деп аңаа чугааладым, – бичии болгаш кеземчени ап, чортуп каар сен! Оон өске аргам чок!

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.